Слід зазначити, що такий вид діяльності захисника, як подання доказів передбачений кримінально-процесуальним законом у п. 8 частини другої ст. 48, причому право на це захисник має не у конкретній стадії судочинства, а з моменту допуску його до участі у справі. Захисник у судовому розгляді не має рівної можливості представляти на основі своїх особистих оцінок докази, бо чинним законодавством він не наділений правом процесуального закріплення виявленої ним позитивної для свого підзахисного інформації. Тому вважаємо, що право на подання доказів згідно з правом прокурора має й захисник і у судовому розгляді справи, а тому воно повинне бути закріплене в ст. 266 КПК України.

Документом, який фіксує порушення забезпеченої чи незабезпеченої судом рівноправності сторін, є протокол судового засідання. Це форма закріплення досліджених судом доказів, на яких грунтується вирок і документ, що процесуально закріплює ці докази[11]. Відповідно до ст. 88 КПК України учасники судового розгляду мають право ознайомитися з протоколом судового засідання і подати на нього письмові зауваження, вказавши на його неправильність чи неповноту. За згоди з зауваженнями головуючий без виклику сторін посвідчує їх правильність. Важаємо такі дії головуючого порушенням принципу рівності сторін при розгляді кримінальної справи, оскільки можливою є ситуація, що хтось із учасників процесу не поділяє позицію головуючого та особи, яка подала зауваження, однак згідно з кримінально-процесуальним законом вони позбавлені права висловити свою думку. Тільки незгода головуючого із зауваженнями на протокол є предметом розгляду в судовому засіданні з викликом усіх учасників судового розгляду.

Таким чином, враховуючи викладене, можемо стверджувати, що процесуальна регламентація прав сторін у вітчизняному кримінально-процесуальному законодавстві не завжди забезпечує рівність у кримінальному судочинстві. Це випливає з положень, які визначають порядок ознайомлення сторін з обвинувальним висновком, невідповідність прав потерпілого та підсудного, повноважень прокурора і захисника та інше. Тож сподіваємось, що наші пропозиції сприятимуть утвердженню рівності прав у судочинстві та збалансують процесуальні можливості учасників процесу при розгляді справи в суді.

Презумпція невинуватості – історико-правовий аспект

О. С. Котуха, *ад'юнкт,*
асистент Львівської комерційної академії

У сфері здійснення практичної правової роботи та в процесі вирішення завдань побудови правової держави в Україні одним із важливих напрямів державної діяльності є зміцнення правопорядку.

[11] *Маркуш М.А.* Цит. праця. – С. 149.

Вітчизняне кримінально-процесуальне законодавство, оновлення якого затягується, і стан правозастосовної практики сьогодні не цілком відповідають потребам держави та суспільства. Тому зміст певних правових категорій потребує глибокого теоретичного опрацювання, безпосередньо пов'язаного із процесом реалізації правових норм.

Однією з таких категорій є правові презумпції, значення яких у процесі реалізації права важко переоцінити. Вони сприймаються як правові норми, є їхньою логічною основою, можуть справляти прямий вплив на розподіл обов'язку доказування. Ця обставина визначає необхідність розроблення нових підходів у кримінально-процесуальній діяльності, які дадуть змогу підвищити рівень дізнання та попереднього слідства.

Правові презумпції є одним з інститутів вітчизняного кримінального процесу, що визначають його побудову, пронизують всі стадії кримінального судочинства. Ефективність їх застосування у повсякденній діяльності уповноважених посадових осіб залежить від рівня правового регулювання презумпції, їх відповідності проголошеним демократичним принципам.

Необхідність застосування презумпцій у праві зумовлена наявністю в них праворегулювальних властивостей, оскільки їх застосування сприяє стабільності, прискоренню та спрощенню процесу правового регулювання[1].

Проблему становлення презумпції невинуватості у кримінальному процесі досліджували В.К. Бабаєв, М.Й. Коржанський, М.М. Михеєнко, Л.М. Васильєв, С.М. Гуліна, Т.Н. Москалькова, Н.Ф. Кузнєцова, В.М. Савицький, М.С. Строгович, М.М. Полянський, Ч.С. Касумов, В.Т. Томін, Б.Т. Безлепкін та ін.

«Особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду. Ніхто не зобов'язаний доводити свою невинуватість у вчиненні злочину», – проголошено у ст. 62 Конституції України.

Ця правова формула народжена у гострих, багаторічних дискусіях, вона є одним із найважливіших здобутків вітчизняного права, однак суперечки стосовно принципу презумпції невинуватості не стихають і сьогодні. Під презумпцією невинуватості в теорії кримінального процесу зазвичай розуміють положення, що особа, підозрювана або обвинувачена у вчиненні злочину, вважається невинуватою доти, доки її винуватість не буде доведена у визначеному законом порядку й встановлена вироком суду, що набрав законної сили[2]. Однак науковці висловлювали й інші визначення цього принципу як щодо самого формулювання презумпції невинуватості, так і сфери її правового закріплення (М.С. Строгович, П.С. Єлькінд, В.Т. Томін, Б.Т. Безлепкін, В.К. Бабаєв, В.М. Савицький, І.А. Лібус, І.Л. Петрухін та ін.). Деякі теоретики навіть вважають, що презумпція невинуватості лежить за межами кримінального судочинства і є елементом загальноправового статусу громадянина[3].

---

[1] *Бабаев В.К.* Презумпция в советском праве: Автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. – Свердловск, 1969. – С. 3.

[2] *Теория* доказательств в советском уголовном процессе / Под ред. Н.В. Жогина. – М., 1973. – С. 349.

[3] *Томин В.Т., Безлепкин Б.Т.* Презумпция невиновности обвиняемого и советский уголовный процесс // Развитие науки и практики уголовного судопроизводства в свете требований Конституции СССР. – М., 1978. – С. 64.

Практично у всіх юридичних, тлумачних словниках та енциклопедіях презумпція невинуватості визначається положенням, відповідно до якого обвинувачений вважається невинуватим, доки його вина не буде доведена у встановленому законом порядку.

Певний ретроспективний підхід до розгляду інституту презумпції невинуватості дав змогу виявити деякі закономірності його розвитку й визначити перспективи вдосконалення. Безперечно, презумпція невинуватості має свою особливу багатовікову історію, елементи якої зародилися ще у давнину. Перші правові норми, що покладали обов'язок доказування вини обвинуваченого на обвинувача містяться у відомій пам'ятці історії права – Законах Хаммурапі, котрі починалися саме регламентацією питань судочинства. Так, стаття 1 Законів вавилонського царя встановлювала, що людину, яка не зуміла довести винуватість іншої у вбивстві, необхідно стратити. Дослівно це було викладено так: «Якщо людина під присягою буде обвинувачувати іншу у вбивстві і не доведе цього, то обвинувача слід стратити»[4].

Найвідомішою правовою пам'яткою Стародавньої Індії є Закони Ману. Тут теж відображений майбутній елемент презумпції невинуватості – покладення обов'язку доказування на обвинувача чи заявника. Закони Ману передбачали три можливі випадки покладення обов'язку доказування позивача: в разі пред'явлення ним позову до суду; у разі відмови боржника повернути борг; у разі заяви кредитора про наявність свідків, які можуть підтвердити правильність його вимог.

Наявність цивільно-процесуальної термінології у законах Ману зумовлена нечітким розподілом норм на матеріальні та процесуальні, кримінальні та цивільні, тому правила судочинства тут були загальними. Важливо підкреслити високий ступінь розробки інституту покладення обов'язку доказування на заявника. Мається на увазі регламентація наслідків недобросовісної поведінки заявника: вказування на свідка, який не був присутній при укладенні угоди; непідтвердження своїх показань; суперечності у показаннях; зміна раніше поданих показань; непідтвердження раніше вказаних фактів; відмова відповідати на запитання; вихід із залу судового засідання[5].

У Стародавніх Афінах не існувало спеціальних органів, які повинні були порушувати кримінальну справу і підтримувати обвинувачення у суді. Обвинувачення мало приватний характер, тобто порушити судову справу міг кожен повнолітній і дієздатний громадянин Афін. Виклик обвинуваченого чи відповідача до суду не вважався обов'язком державних органів, а покладався на особу, яка порушила справу. В разі неявки обвинуваченого чи відповідача справа розглядалася заочно. На позивача чи потерпілого покладався також і обов'язок виклику на суд свідків. Таким чином зароджувалося правило покладення обов'язку доказування на обвинувача, визнане згодом найважливішим елементом презумпції невинуватості обвинуваченого[6].

Прообраз принципу презумпції невинуватості зустрічається і у римському приватному праві – «presumption boni viri». Зміст його полягає у тому, що кожен

[4] *Васильев Л.М.* Презумпция невиновности обвиняемого в истории российского права. – Волгоград, 2003. – С. 14.

[5] Там само. – С. 17–18.

[6] Там само. – С. 20.

учасник цивільно-правових відносин презюмувався як такий, що діє добросовісно (bona fide), а якщо хтось стверджував протилежне, то зобов'язувався довести це твердження. Хто стверджує, той доводить – «ei insumbit probation qui dicit»[7].

Поширеною є думка, що принцип презумпції невинуватості вперше був сформульований у XVIII ст. у книзі «Про злочини й покарання» Чезаре Беккаріа: «Ніхто не може вважатися злочинцем до того моменту, поки не буде винесено обвинувальний вирок. Суспільство не може позбавити обвинуваченого свого захисту до того, як буде встановлено, що він порушив умови, які гарантували йому такий захист»[8]. Ця формула виникла на хвилі протесту проти насильства, жорстокості законів та їх негуманного застосування під час інквізиційного процесу.

У XVIII ст. наукова та суспільна думка критично ставилася до існуючого правосуддя. Прикладом цього є скасування катування як засобу доказування. У цей період кримінальне судочинство піддавалося широкому реформуванню.

Теорія презумпції невинуватості обвинуваченого з'явилася у 1764 р. в Італії як протест проти знущань та зловживань влади щодо обвинуваченого. Презумпція невинуватості як правова норма була закріплена у французькій Декларації прав людини і громадянина від 26 серпня 1789 р., а також у конституції Франції 1791 р. – як рішучий протест проти незаконного затримання та арештів без достатніх на це підстав.

Уперше за багато років у французькій Декларації прав людини і громадянина проголошувалася рівність громадян перед законом, право на захист, усність, гласність і змагальність процесу[9]. Важливо, що принцип презумпції невинуватості у цьому документі знайшов відображення у такому формулюванні: «Оскільки кожна людина вважається невинуватою, доки її не визнано винною, то у разі необхідності застосування арешту, будь-яка надмірна суворість для забезпечення охорони особи обвинуваченого повинна суворо каратися законом»[10].

Найпослідовнішою серед буржуазних реформ 60—70-х років XIX ст. була судова реформа у Росії 1864 р. У кримінальний процес були введені демократичні засади: презумпція невинуватості, попереднє розслідування у кримінальних справах, гласність, усність, змагальність судочинства, гарантії права обвинуваченого на захист, участь у процесі адвоката, суд присяжних, всебічне, об'єктивне дослідження й оцінка доказів за внутрішнім переконанням суддів, апеляційний і касаційний порядок оскарження вироків. Демократичні засади, закріплені в Статуті кримінального судочинства 1864 р., були наслідком втілення досвіду зарубіжних країн з урахуванням місцевих традицій[11].

Подальша імплементація демократичних принципів у нормативні акти стала традицією і була втілена у міжнародних нормативно-правових документах, при-

---

[7] *Гуліна С.М.* Проблеми реалізації принципу презумпції невинуватості в кримінальному процесі // Підприємництво, господарство і право. – 2005. – № 1. – С. 1149.

[8] *Чезаре Беккариа.* О преступлениях и наказаних. – М., 1995. – С. 121. www.krotov.info/library/b/blok_m/bekkaria3.html

[9] *Боботов С.В.* Правосудие во Франции: Учеб. пос. – М., 1994. – С. 6

[10] *Французька* Декларація прав людини і громадянина, 1789 р. http://www.internetrights.org.ua

[11] *Історія* держави і права України: У 2 т. Т. 1 / За ред. В.Я. Тація, Й. Рогожина, В.Д. Ганченка http://www.vuzlib.net

свячених правам людини та громадянина. У ст. 11 Загальної декларації прав людини, ухваленої Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 р., проголошується: «Кожна людина, обвинувачена у вчиненні злочину, має право вважатися невинною доти, доки її винність не буде встановлена у законному порядку шляхом прилюдного судового розгляду, при якому їй забезпечують усі можливості для захисту»[12]. У ст. 14 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, прийнятого Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1966 р. та ратифікованого Указом Президії Верховної Ради УРСР від 19 жовтня 1973 р., проголошується: «Кожен обвинувачений у кримінальному злочині має право вважатися невинним, поки винність його не буде доведена згідно з законом»[13].

Зазначені засади втілені й у кримінально-процесуальному законодавстві України. Кримінальний процес України побудований таким чином, що обвинувачений не є об'єктом розслідування – він виступає повноправним суб'єктом, який займає певне процесуальне становище та наділений відповідними правами і обов'язками.

Презумпція невинуватості у кримінальному судочинстві України є правовою гарантією встановлення істини у справі. Кримінально-процесуальні принципи, зокрема принцип презумпції невинуватості, є загальними для всіх стадій судочинства і знаходять у кожній із них своє специфічне вираження.

За змістом частин першої – третьої ст. 62 Конституції України дія презумпції невинуватості пов'язується не лише з визнанням особи винною шляхом винесення обвинувального вироку, що набрав законної сили. Вона поширюється й на осіб, причетність яких до вчинення злочину з'ясовується під час судового провадження. Згідно з частиною третьою цієї статті обвинувачення не може ґрунтуватися на доказах, одержаних незаконним шляхом, а також на припущеннях. Усі сумніви щодо доведеності вини особи у вчиненні злочину тлумачаться на її користь. Цим конкретизується положення про презумпцію невинуватості й водночас встановлюється гарантія її дії до набрання вироком законної сили.

Презумпція невинуватості як принцип визначає правовий статус особи, яка притягується до кримінальної відповідальності, впливає на розподіл процесуального навантаження щодо доказування між учасниками процесу, знімаючи відповідний обов'язок з обвинуваченого і покладаючи його на відповідні державні органи, відповідальні за розслідування і вирішення кримінальної справи, слугує підставою для повної реабілітації осіб, вина яких залишилася недоведеною. М.С. Строгович правильно підкреслював, що презумпція невинуватості – це не суб'єктивна думка того чи іншого учасника процесу, а об'єктивне правове положення, яке встановлюється законом. Ототожнення обвинуваченого і винуватого в жодному разі не можна допускати в судовій та слідчий практиці[14].

Завдяки презумпції невинуватості у кримінальному процесі України знаходить широке застосування принцип змагальності. Оскільки обвинувачений вважається невинуватим, йому надається право на захист, яке забезпечується такою

[12] *Загальна* декларація прав людини, прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 р. http://olexa.org.ua/ukr/law/law01.htm

[13] *Міжнародний* пакт про громадянські і політичні права. Ратифікований Указом Президії Верховної Ради Української РСР від 19 жовтня 1973 р. №2148-08.

[14] *Строгович М.С.* Право обвиняемого на защиту и презумпция невиновности. – М., 1984. – С. 21.

організацією процесу, за якої обвинувачений реально може захищатися у суді від пред'явленого йому обвинувачення.

Обвинувач і обвинувачений виступають у суді сторонами, яким надані рівні процесуальні права для обстоювання своїх висновків і оспорюваних тверджень протилежної сторони. На підставі принципу змагальності кожна сторона має свої права та обов'язки. В силу дії презумпції невинуватості ці права та обов'язки розподіляються між сторонами так: обвинувач зобов'язаний довести винуватість підсудного; підсудний вправі доводити свою невинуватість, але не зобов'язаний це робити. Якщо ж він висунув будь-який доказ своєї невинуватості, то не зобов'язаний доводити його істинність. Обов'язок обвинувача – спростувати цей доказ.

На підставі презумпції невинуватості суд, починаючи судовий розгляд, не може вважати підсудного винуватим. Лише під час судового розгляду, де кожна сторона подає свої докази і досліджуються всі обставини справи, у суду формується власне переконання щодо винуватості або невинуватості підсудного, яке і знаходить свій прояв у відповідному рішенні. Таким чином, ці принципи є взаємопов'язаними.

Презумпція невинуватості означає, що закон вважає обвинуваченого невинним, доки ті, хто вважає обвинуваченого винним, не докажуть його вини і ця винуватість буде встановлена обвинувальним вироком суду, який вступив у законну силу. Це об'єктивне правове положення визначає і спрямовує діяльність посадових осіб, що ведуть провадження у кримінальних справах, органів досудового слідства, прокуратури і суду, їх ставлення до обвинуваченого. Який би не був стан зібраних у справі доказів, яка б не сформувалась думка у того чи іншого суб'єкта кримінально-процесуальної діяльності щодо винності обвинуваченого, у будь-якій кримінальній справі повинно бути забезпечено неухильне додержання і виконання вимог ст. 22 КПК України про всебічне, повне й об'єктивне дослідження обставин справи. І яким би не було переконання особи, яка проводить дізнання, слідчого, прокурора про винність обвинуваченого, вони не мають права залишити жодного виправдовувального елементу без перевірки та жодного доказу, що свідчить на користь обвинуваченого[15].

Презумпція невинуватості в її розумінні та застосуванні виключає односторонній обвинувальний підхід під час розслідування та вирішення кримінальних справ, не допускає швидких, необдуманих, безпідставних рішень про притягнення громадян як підозрюваних і обвинувачених. Вона спрямована на те, щоб кримінальні покарання застосовувалися тільки до тих, хто порушує закон, шкодить суспільству і правопорядку.

Однією з основних вимог кримінально-процесуального законодавства є те, що ніхто не може бути притягнутий як обвинувачений інакше, ніж на підставах і в порядку, встановлених законом (ст. 5 КПК). Якщо є сумнів у вчиненні конкретною особою злочину, то слідчий, прокурор і суд повинні керуватися правилом про тлумачення усіх сумнівів на користь обвинуваченого.

Сьогодні актуальність дотримання правил презумпції невинуватості не викликає сумнівів. Вона закріплена у багатьох міжнародних нормативних актах і внутрішньому законодавстві більшості країн.

[15] *Михеенко М.* Кримінально-процесуальне право України. – К., 1997. – С. 65–66.

З огляду на логічну природу презумпція невинуватості є штучною презумпцією, а не справжнім узагальненням життєвого досвіду. Незважаючи на наявні факти скасування вироків, значна кількість притягнутих до кримінальної відповідальності осіб виявляються винними. Кількість невинних становить лише незначну частину загальної кількості підсудних. Ця презумпція не є підсумком фактичних даних та життєвого досвіду, а однією з основних вимог правосуддя.

Однак, як бути у випадку, коли вироком суду людина визнається винною? За загальним правилом для всіх, презумпція невинуватості стосовно даної особи припинила своє існування за певним злочином. Та в подальшому вона має «право на існування» ще двічі. Суд під час апеляційного чи касаційного розгляду справи зобов'язаний розглядати матеріали, які до нього надійшли, та в разі необхідності матеріали кримінальної справи, виходячи із презумпції невинуватості засудженого.

Презумпція невинуватості непохитна, незалежна до моменту спростування її судом, вона змушує державні органи виконувати відповідний обсяг роботи, необхідний для винесення єдино правильного рішення, яке відповідатиме істинному стану речей та принципам кримінального судочинства.

Значення презумпції невинуватості важко переоцінити. Вона є корисною, доцільною, життєво необхідною. Від неї «залежать теоретичні положення й практичні рекомендації з основоположних питань правосуддя: роль суду у правовій державі, встановлення істини у кримінальних справах, співвідношення досудового й судового слідства, забезпечення обвинуваченому права на захист, способи реабілітації незаконно засуджених»[16]. Її дотримання відбивається на наслідках боротьби зі злочинністю й на стані законності у державі загалом.

Презумпція невинуватості є правовою гарантією, яка відокремлює особистість від свавілля, нею пройняте все кримінально-процесуальне право, вона діє повною мірою й у повному обсязі на всіх, без винятку, стадіях кримінального процесу.

У реалізації принципу презумпції невинуватості виявляється моральний принцип кримінального судочинства. Він виражається в тому, що «жорстка й принципова лінія державних органів, пов'язана з кримінальним переслідуванням осіб, підозрюваних і обвинувачених у вчиненні злочинів, поєднується із ретельним та чуйним людським підходом до з'ясування провини й ступеня відповідальності тих, хто притягується до кримінальної відповідальності»[17]. Презумпція невинуватості – це найважливіший елемент системи загальних прав людини, гарантія її честі й доброго імені.

Порушення ж презумпції невинуватості, відступ від її положень надають дослідженню обставин справи обвинувального характеру, що віддаляє від знаходження істини. Засудження невинної особи заподіює більшу шкоду авторитету правової системи, державі й суспільству загалом, ніж низький рівень розкриття злочинів.

Історія виразно засвідчує, що від типового правосуддя, суворого дотримання презумпції невинуватості лише один крок до її порушення і навіть справжніх

[16] *Савицкий В.М.* Презумпция невиновности. – М., 1997. — С. 85.

[17] *Москалькова Т.Н.* Нравственные начала уголовного процесса (стадия предварительного расследования): Дисс. ... докт. юрид. наук. – М., 1997. – С. 70.

репресій. Повернення до поваги прав і свобод людини, до їхньої реалізації, до дотримання усіх вимог закону триває десятиліттями. Забезпечення належної реалізації передбачених у законодавстві норм права щодо принципу презумпції невинуватості дасть змогу говорити про справжню повагу до людини.

Безперечно, правові презумпції мають важливе значення для побудови будь-якої галузі права, зокрема кримінально-процесуального.

Презумпція невинуватості названа В.М. Савицьким «...правильним компасом» для науки про правосуддя та всієї практики боротьби зі злочинністю. «Від реалізації цього принципу залежить характер діяльності державних органів, становище людини у суспільстві й державі: маріонетка вона, покірний об'єкт владного впливу чи Громадянин, Особистість, права й свободи якої становлять найвищу цінність»[18]. Одним із найважливіших її положень є те, що людина повинна вважатися невинною незалежно від мотивів відмови від обвинувачення. Поки не ухвалено обвинувального вироку суду, який набрав законної сили, права обвинувачуваного необмежені.

Дослідження цієї теми дає підстави для висновку, що проблема правових презумпцій, які застосовуються у кримінальному процесі, має велике науково-прикладне та правове значення. Правові презумпції мають значну наукову та історичну цінність, оскільки вони є одним із найважливіших інститутів кримінального процесу. Рівень їх розробки у багатьох аспектах визначає побудову всієї галузі кримінально-процесуального права, дотримання прав і свобод учасників кримінального процесу. Детальне і ретельне закріплення презумпцій необхідне за самою суттю кримінального процесу. У ньому, як у жодній іншій галузі права, щоденно мають місце владні відносини, які зачіпають права та інтереси особистості.

Здійснення судочинства у кримінальних справах, підвищення його ефективності за допомогою детальної регламентації правових презумпцій дає змогу позитивно впливати на формування професійних якостей посадових осіб, які здійснюють кримінальне судочинство.

Удосконалення правового регулювання правових презумпцій, які застосовуються у кримінальному процесі, необхідно починати з однієї з основних – презумпції невинуватості. Потреба детальнішого формулювання певних правил цього положення не викликає сумнівів, тому що ретельна регламентація дасть змогу зміцнити одне з основних прав людини – право на свободу і недоторканність особистості. Час замислитися над тим, як завтра забезпечити їх дотримання.

[18] *Савицкий В. М.* Цит. работа. – С. 2.